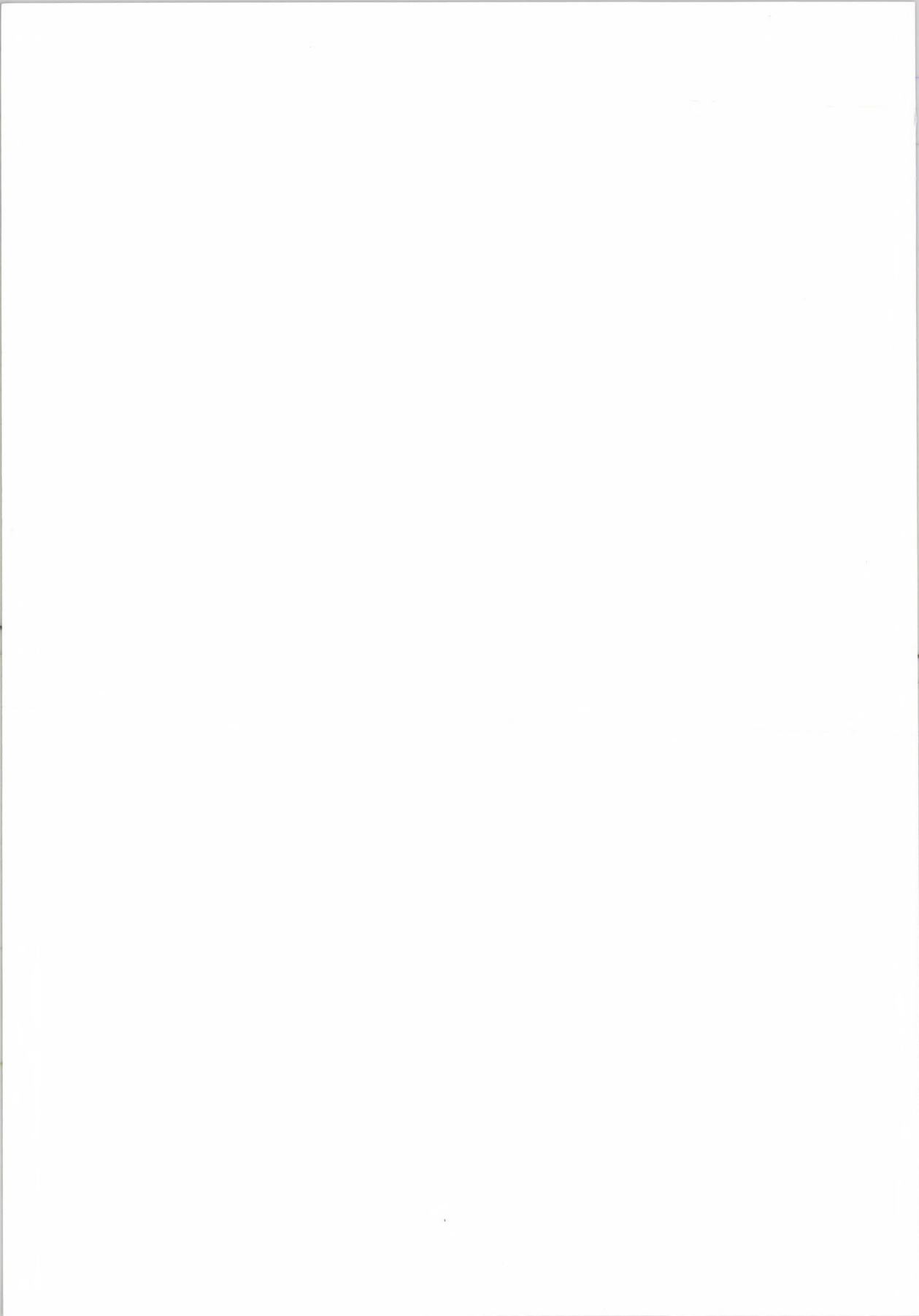

RÉGI ZENETÖRTÉNET

KISS GÁBOR

Kutatás és gyűjteménygondozás a régi zenetörténet területén

A középkori liturgikus zene kutatása sajátos forrásanyagra támaszkodik. Kevés szakterület mondhatja el magáról, hogy olyan mennyiségű, tartalmilag nagy fokban hasonló, egymással összevethető forrásra támaszkodhat, mint amelyet a középkori liturgikus kódexek képviselnek. E megfogalmazás persze finomításra szorul, hiszen e forrásanyagban a lényegi egység és a változatok sokasága egyszerre van jelen. Termékeny ellentmondás: a lényegi egységet az egyetemes hagyomány biztosítja, ám ez az egyetemes hagyomány – éppen mérete miatt – természetesen bomlik ezer ágra, lokális gyakorlatra, változatkörre, egyedi variánsra stb., s hozzá létre a kulturális sokszínűség gazdagságát. Ennek az általános benyomásnak a kialakulásához sok forrás vizsgálata vezet, ám ebből az is következik, hogy minden további kérdés megválaszolása is általában sok forrás „egyidejű” vizsgálatát igényli. Az egymásra épülő lokális hagyományok viszonya ugyanis összetett, a rendszerszerű összefüggések, szerves hagyományozódási vonalak összképét egyedi kapcsolatok, véletlenszerűnek tűnő szöveg- és dallamátvételek tarkítják, nem beszélve a helyi, egyéni kezdeményezésekről, amelyekkel még egy ilyen közösségi jellegű kifejezésforma, kulturális jelenség esetén is számolni kell.

Mindez talán érthetővé teszi, hogy ezen a területen miért kapnak olyan nagy szerepet az összehasonlító kutatás módszerei. A 19. század óta folyó forrásfeltáró munka bőséges információanyagot halmozott fel a középkori forrásállományról, arról, mi, hol hozzáférhető a kutatás számára, sőt a források tartalmának leírása is sok esetben (ha nem is egyforma részletességgel) a kutató rendelkezésére áll. Ennek ellenére a helyszíni kutatás, a források közvetlen vizsgálata gyakran nem kerülhető el, s az is megjósolhatatlan, mikor merül föl az ismételt vizsgálat szükségessége. Ráadásul bizonyos kérdések megválaszolásához több forrás egyidejű vizsgálatára, összehasonlítására van szükség. A kutató számára tehát az ideális állapot az, ha a vizsgálandó forráskör dokumentumai egyidejűleg állnak a rendelkezésére. Mindezek a szempontok alapvetően határozták meg ezen a kutatási területen a gyűjtemények létrehozásával, fejlesztésével és kezelésével kapcsolatos stratégiát.

A mikrofilm-gyűjtemény

A korábbi évtizedekben a fent megfogalmazott cél egyedüli megfelelő eszközét a mikrofilm-másolatok jelentették. A régi zenetörténeti (akkor még a Népzene kutató Csoport keretei között folyó¹) kutatások igényeinek kielégítésére jött létre 1966-ban az intézet középkori *mikrofilm-gyűjteménye*.² Gyarapítása évtizedeken keresztül szisztematikusan folyt. Tartalma részben hazai, részben külföldi gyűjteményekből megrendelt másolatokból állt össze, kiegészülve néhány saját fényképezésű filmmel. A tervszerű gyarapításnak két fő szempontja volt: egyrészt a magyar középkor liturgikus zenei forrásainak minél teljesebb körű összegyűjtése, másrészt külföldi összehasonlító források beszerzése.

Ami az elsőt illeti: sajnos a fennmaradt magyarországi források mennyisége korántsem áttekinthetetlen, a nagymértékű pusztulás miatt a hangjelzett források száma 180-200-ra tehető. Ha ezt kiegészítjük a nem hangjelzett kéziratokkal (például breviáriumokkal, misszálékkal), akkor munkahipotézisként körülbelül 300 olyan zenei forrással számolhatunk, amely a magyar középkorhoz köthető. Ebből a szempontból a mikrofilm-gyűjtemény megközelítően teljesnek mondható, s emellett a kora újkori Magyarország forrásainak reprezentatív gyűjteményét is magában foglalja.

A másik szempontot (az összehasonlító források beszerzését) részben a mindenkori kutatási témák határozták meg, részben az a szándék, hogy a gyűjtemény fontossági sorrend szerint kielégítően reprezentálja a magyar hagyománnyal kapcsolatba hozható regionális vagy intézményi hagyományokat is. Ennek megfelelően gazdag összehasonlító anyagot tartalmaz Közép-Európa, kisebb részben Dél- és Nyugat-Európa középkori gregorián forrásaiból (közelbelül 500 forrás). Természetesen ezen a téren a gyűjtemény nem lehet teljes, s gondozói nem is törekedtek erre. A cél az volt, hogy a használó egy kutatási koncepciónak megfelelően egymás mellett találja különböző korok és vidékek forrásait, s azokkal összehasonlító vizsgálatokat végezhesen. Ilyen értelemben a gyűjtemény nem elsősorban mint archívum, hanem mint kutatási segédlet bír jelentőséggel. Bár a benne található források mennyisége is figyelemre méltó, szakmai értékét nem annyira ez, mint inkább az összeállítás adja: egyedülállóan jeleníti meg a régi magyar zenetörténet forrás-együttesét, egyes régiókra vonatkozóan pedig nemzetközileg is a zenei középkorkutatás egyik jelentős gyűjteménye. Mivel nyilvántartása³ lényegében a beszerzés sor-

¹ A középkori liturgikus zene kutatása az 1960-as években még nem szervezett keretek közt folyt, a 70-es években a *Magyarország Zenetörténeti Munkacsoport* I. kötetének munkálatai idején alakult meg hivatalosan is az úgynevezett Dallamtörténeti Munkacsoport, amely átszervezések kíséretében a 80-as évek második felében vált osztállyá, s kapta a Régi Zenetörténet Osztály elnevezést.

² A gyűjtemény egyik alapítója Szendrei Janka volt, aki évtizedeken keresztül (egészen a közelmúltig) gondozta azt, vezette nyilvántartását, s Dobszay Lászlóval együtt irányt szabott gyarapításának.

³ A filmek őrzése speciális fémszekrényekben történik. Ez ugyan a hosszú távú megőrzés szempontjából nem ideális, ám mivel nem archívumról, mint inkább kutatási segédanyagról van szó, elfogadható. Ugyanakkor a megnyugtató megőrzés szempontjából is lényegi változást hozott a 90-es évek második

rendjét követte, a fő célkitűzések mellett a gyűjtemény mintegy lenyomatát adja az alapítása óta eltelt időszak kutatástörténetének is.⁴

Középkori források digitális archívuma

1997-ben merült föl bennünk először, hogy a forráskutatásba, az ahhoz szükséges anyagoknak mint a kutatás bázisának létrehozásába, a gyűjtemények gondozásának, kezelésének feladataiba a digitalizálás lehetőségeit is bevonjuk.⁵ Ez akkor még egyáltalán nem volt általános, módszerei, eszközei, technikái sem voltak elterjedtek. A hármas cél: a kulturális örökség megőrzése, kutatásának megkönnyítése és a szélesebb nyilvánosság számára hozzáférhetővé tétele világos volt, a hozzá vezető út azonban nem. Tapogatózó lépések és kísérletek sorát követően két fontos döntés érlelődött meg: 1. az eredeti források fényképezése helyett a digitális forrásgyűjteményt a mikrofilm-gyűjteményre építjük; 2. az erre alkalmas digitalizáló műhelyt a Zenetudományi Intézet keretein belül hozzuk létre. A mikrofilmek használata a megőrzés szempontjából kompromisszum, azonban számos gyakorlati előnnyel járt: egyfelől a digitalizálás egyetlen helyszínen nagyobb ütemben történhetett, másfelől az említett, kutatási célból összeválogatott anyag használatának megkönnyítése a digitalizálás révén óriási haszonnal kecsegtetett.⁶

felében elkezdődő digitalizálás, lásd később. A filmek nyilvántartása a közelmúltig kézirásos nyilvántartó könyvben történt, amely tartalmazta az adott film eredetére, tartalmára, nyilvántartására vonatkozó legfontosabb adatokat (mikrofilmszám, leltári szám, lelőhely, a forrás megnevezése, a film terjedelme stb.). Ennek napi használatra szánt egyszerűsített változata elektronikus adatbázis formájában is elkészült. A jövőben a nyilvántartás teljes egészében számítógépen történik.

⁴ A legkorábbi filmek magántulajdonból kerültek a gyűjteménybe, a gyűjtemény nagyobb része tervszerűen összeválogatott, közkönyvtáraktól megrendelt pozitív kópia; kis részben negatív, illetve eredeti felvétel. Az összehasonlító forrásokat az osztály kutatói rendszeres külföldi tanulmányutakon kutatták föl és rendelték meg. A filmek megrendelése különböző forrásokból történt, 1970-től 1975-ig a Magyarország Zenetörténete pénzkeretéből, az 1980-as évek második felében a Soros Alapítvány pályázatán nyert pénzből, a későbbiekben egyéb pályázati forrásokból (például OTKA). A mikrofilmek jelentős része a *Magyarország Zenetörténete* középkori kötetének háttérkutatásaihoz, illetve a Szendrei Janka által folytatott notáció-kutatásokhoz kapcsolódik. Nagyarányú forrásbeszerzést generált az 1988-ban elinduló CAO-ECE sorozat, majd a 90-es években megélenkülő ordinariium-kutatás. Részben újabb kutatási irányokkal, részben egyes, immár a fiatalabb generációhoz tartozó kutatók érdeklődésével függtek össze az utóbbi évek forrásfeltáró munkái és forrásbeszerzései külföldi könyvtárakban (például Zágrábban, Prágában és Olmützben), illetve a korábban elhanyagolt forráscsoportokra kiterjedően (például a Tridentinum utáni kéziratok és nyomtatványok). Az újabb beszerzések között azonban a mikrofilmek egyre elhanyagolhatóbb szerepet töltenek be (lásd a következő fejezetet).

⁵ A digitalizálás elkezdése az osztály közös elgondolása volt, megszervezése, módszereinek kidolgozása a jelen sorok írójának nevéhez fűződik, aki a mai napig irányítója a digitalizáló munkacsoport munkájának, s felügyelője a digitális forrásgyűjteménynek.

⁶ A nem mellékes előnyök közé tartozik a digitális technika flexibilis jellege s a digitalizált kép sokoldalú felhasználási lehetősége. Az igen változó színvonalon készült fényképek minősége utólag javítható, a kutatás számára fontos részletek könnyen kiemelhetők, a fizikailag sérült,

A több mint 800 tételből álló forrásgyűjteménynek ma már mintegy 70%-a digitálisan is a kutatók rendelkezésére áll, s egy következő történeti visszatekintés remélhetőleg a teljes mikrofilmtár digitalizálásáról számolhat majd be. Fizikai értelemben a digitális archívumot a források gondosan adatolt CD-ken tárolt digitális másolatai képviselik. Minden forrásnak őrizzük eredeti digitális másolatát, archivális formáját, s ugyanakkor egy használatra alkalmassá tett, részben szerkesztett, úgynevezett uzuális változatát is.⁷ Ez utóbbiak a gyűjtemény látható részének alapegységei, amelyek jól áttekinthető formában, részletes információkkal ellátva tartalmazzák – a források terjedelmétől függően – egy-két, illetve több forrás képanyagát.

Meghatározó lépést jelentett, amikor a már jelentős számú és egyre gyarapodó forrást egyetlen központilag elérhető számítógépen helyeztük el, korlátok nélkül lehetővé téve azok egyidejű kutatását.⁸ Fontos megjegyezni, hogy amit akár CD-n, akár számítógépes hálózaton keresztül a kutató „kézhez kap”, az nem egyszerűen egy adott fizikai objektum mechanikusan elkészített digitális másolata (legyen az a fizikai objektum a forrás maga vagy az arról készült mikrofilm), hanem egy ellenőrzött, kutatói szemmel értelmezett és gondozott forrás. Olyan „hitelesített” forrásanyag, amely minősége, diszpozíciója, számozása, adatolása tekintetében maximálisan igyekszik kiszolgálni a kutatói igényeket. Ez a fajta, mondhatjuk kutatás-előkészítő munka a digitális módszerek révén vált lehetségessé. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a digitalizálással a kutatás megszervezésének, az előadások, publicisztikák létrehozásának logisztikájában korábban elképzelhetetlen változás ment végbe. Annak eldöntése, hogy ennek jótékony hatása lemérhető-e a kutatótevékenység produktumaiban, nem feladata e történeti visszatekintésnek.

E hatalmas mennyiségű digitális képkollekció azonban holt anyag, ha nem kapcsolódnak hozzá megfelelő nyilvántartási rendszerek, amelyek a használatát megkönnyítik. Már a mikrofilm-gyűjtemény esetében is felmerült a gondolat, hogy annak tartalmát ne csak a hagyományos leltárkönyv rögzítse, hanem egy korszerűbb elektronikus nyilvántartás is, amely megkönnyíti az anyagban való tájékozódást, ugyanakkor olyan információkat is tartalmaz, amelyek kiindulópontul szol-

illetve töredékesen fennmaradt anyagok virtuálisan restaurálhatók stb. Ugyanakkor a digitális képek felmérhetetlenül megkönnyíthetők és felgyorsíthatják a tudományos (illetve akár más célú) publikációk, nyomtatványok elkészítését.

⁷ E megkülönböztetés célja kettős: egyfelől állományvédelmi, másfelől gyakorlati. Természetes, hogy szükség van a digitális forrás egy olyan alappéldányára, amely nincs kitéve a használatból fakadó veszélyeknek. Ugyanakkor általában elmondható, hogy az elérhető legjobb minőségű digitális felvételek nagy tárolókapacitást igényelnek, használatuk pedig nehézkes, ezért az alapvető célként megfogalmazott összehasonlító forráskutatásokra kevésbé alkalmasak. Bár a digitális technika fejlődése következtében a helyzet pozitív irányban változik, a minőség és „méret” közötti viszonyról mondottak továbbra is fennállnak.

⁸ Ez intézetben belüli hozzáférést jelent, egy ennél szélesebb körű internetes hozzáférés megteremtésének jogi akadályai lettek volna.

gálnak a kutató számára. Minden kutatói nyilvántartás kialakításának alapvető dilemmája a funkció és forma összhangjának megtalálása. El kell döntenet, hol helyezkedjen el az alapinformációkat szabványosított formában közlő „könyvtári” nyilvántartás és a részben már a kutatás eredményeit is tartalmazó, ennek következtében nehezebben áttekinthető kutatói adatbázis között. A mikrofilmek adatbázisa nemcsak a forrás azonosításához legszükségesebb adatokat tartalmazza (lelőhely, jelzet, könyvtípus), hanem a notáció tipológiai azonosítását, a proveniencia meghatározását, s egyéb kutatói információkat. A digitális gyűjtemény nyilvántartása is erre épül, ám kiegészül a digitális változat jellemzőire utaló adatokkal (színes vagy fekete-fehér, felbontás, terjedelem, képek mennyisége stb.), illetve egy-egy mintaoldal képi megjelenítését is lehetővé teszi.

A digitalizálás perspektíváihoz tartozik a források képanyagának és tartalmi indexének összekapcsolása. A tartalmi index (elkülöníthető szövegi és dallami egységek – tételek listája) egyfelől segédeszköz, amely megkönnyítheti a forrásban való tájékozódást, másfelől történetileg a digitalizálástól független kutatási módszer. Gyakori alkalmazását részben nyilván a forrásokhoz való hozzáférés nehézsége kényszerítette ki, azonban akkor is szükség van rá, ha az utóbbi téren a digitalizálásnak köszönhetően jelentős változás következett be. A szabványosított formában készített tartalmi indexek mintegy esszenciális formában rögzítik a kódexek liturgikus tartalmát, s teszik őket könnyen összehasonlíthatóvá anélkül, hogy a nagyon különböző és sokféle információt tartalmazó kódexekben tájékozódnunk kellene.⁹ A digitális gyűjtemény az indexek és a digitális képek összekapcsolásával válik teljessé, amelyek jól kiegészítik egymást: az előbbieket könnyítik az eligazodást, utóbbiak révén viszont azonnal ellenőrizhető a kódex értelmezését is magában foglaló tartalmi index.¹⁰

Középkori dallamgyűjtemény

A középkori magyarországi liturgikus kódexek anyagának műfajok szerinti kiadása érdekében született meg a sorozatnak szánt *Melodiarium Hungariae Medii Aevi*, amelynek első és végül egyetlen kötetében Rajeczky Benjamin a szekvenciák és himnuszok dallamait adta közre.¹¹ Részben ehhez a tervhez, részben a *Magyarország zenetörténete* középkori kötetének előkészületi munkáihoz kapcsolódóan,

⁹ A középkori liturgikus hagyományok vizsgálatának erre az eszközére több nagyszabású projekt is épül, lásd CAO (Corpus Antiphonarium Officii), CANTUS Index, CAO-ECE (Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarum Centralis Europae), Gradualia.

¹⁰ A Régi Zenetörténet Osztály két olyan programot dolgozott ki, amely a tartalmi indexek elkészítésére és összehasonlítására épül: az egyik a Dobszay László által életre hívott CAO-ECE, amely a zsolozsmahagyományokat kívánja megragadni, a másik a jelen összefoglaló készítője által kidolgozott Gradualia, amely a misehagyományokat és a miseforrások tartalmát teszi összehasonlíthatóvá.

¹¹ Rajeczky Benjamin, *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et. Sequentiae* (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1956).

részben általában a kutatás megkönnyítése céljából a következő évtizedekben elkezdődött a további gregorián műfajok dallamainak szisztematikus átírása a forrásokból.¹² Így jött létre az antifónák és a rezponzóriumok dallamtára, illetve a mise proprium- és ordinarium-tételeinek gyűjteménye.

Antifóna-dallamtár: a *Melodiarium*-sorozat következő kötetének szánt antifónák összegyűjtése és átírása még a Népzene kutató Csoport keretei között kezdődött. Minden egyes dallamról külön támlap készült, amely tartalmazza az adott dallam teljes és forráshű átírását (beleértve a hozzátartozó zsoltárdifferenciát), lelőhelyét, ünnepmegjelölését és egyéb kiegészítő adatokat (1. példa).¹³ A munkacsoport által készített átírásokat Rajeczky Benjamin ellenőrizte és szükség szerint korrigálta.¹⁴ A gyűjtemény sokoldalú használatát a kor lehetőségeinek megfelelően nyilvántartási szám, forrás, ünnep szerinti, illetve alfabetikus cédulakatalógus biztosította. A tervezett kiadás céljára elkészült a teljes anyag olyan tételenkénti leírása is, amely egymás alatt tüntette fel egy adott dallam változatait. A teljes állomány, amely nemcsak a magyar források adatait, de néhány közép-európai összehasonlító forrás dallamait is tartalmazza, összesen körülbelül 20 ezer tételből áll.¹⁵

A kiadással kapcsolatban már a katalogizálás és az átírások készítése közben napirendre került a dallamok zenei szempontú, típusok szerinti rendezése.¹⁶ E munkában kezdetben Rajeczky is közreműködött, a publikálás céljára kialakított végleges rend azonban végül Szendrei Janka és Dobszay László elgondolása révén valósult meg. Jóllehet az 1980-as évek elejére a munka lényegében elkészült, kiadását részben a pénzügyi források hiánya, részben más nagyszabású tudományos és

¹² Jellemzően azok mikrofilm-másolatai alapján.

¹³ Például az adott tétel sorszámát a forráson belül, vagy sorszámát a leltári rendben. Némely forrás kiírásain referenciaként szerepelnek az adiasztematikus Codex Albensis neumái és megfelelő főlírószámai.

¹⁴ Sajátkezű korrekciói számos támlapon láthatók.

¹⁵ Az antifónák átírásában Rajeczky Benjaminon, Szendrei Jankán és Dobszay Lászlón kívül Bárdos Kornél, Rennerné Várhidi Klára és Ferenczi Ilona vett részt. A cédulakatalógust Prahács Margit, a kiadást előkészítő dallamösszehasonlító leírásokat Pintér Éva készítette. Megjegyzendő, hogy ezenkívül a gyűjtemény tartalmazott források szerinti kiírásokat (például a Knauz 2-es pozsonyi antifónale, vagy az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 118-as jelezetű ferences antifónaléja), sőt ezt a kezdeményezést folytatva, már az antifóna-összkiadás megjelenését követően elkészült a támlapok másolataiból az antifónaanyag források szerinti összeállítása is.

¹⁶ A gregorián dallamok zenei szempontú rendezésének, kiváltképp kiadásának nem sok előzménye volt, jóllehet Rajeczky már 1974-es írásában ennek fontosságát hangsúlyozza, vö. „Európai népzene és gregorián ének”, in *Rajeczky Benjamin összegyűjtött írásai*, szerk. Ferenczi Ilona (Budapest: Zeneműkiadó, 1976), 12. Itt Rajeczky utal Gevaert 19. századi vállalkozására, amely az antifónákat még a tónusokon is átvélő zenei hasonlóság alapján próbálta csoportosítani, vö. François-Auguste Gevaert, *La mélodie antique dans le chant de l'église latine* (Ghent: A. Hoste, 1895). Emellett szórványosan fordul elő zenei szempontokat figyelembe vevő közlés, például a Monumenta Monodica sorozat ordinarium-katalógusaiban. Rajeczky szekvencia- és himnusz-kötete részben használ ugyan zenei szempontokat (például a tónust), illetve zenei szempontú regisztereket, de a szó szoros értelmében nem tipológiai elvű közlés. A tipológiai megközelítés ugyanakkor már Szendrei Janka 1971-ben megjelent írásában jelen van: „Megfigyelések a formafejlődés kérdéséhez nyolcadik tónusú antifóna-dallamokban”, *Magyar Zene* 8 (1971), 78–85.

Dom infra Oct Ave
Magnus? 6296

Cum venisset Paracletus
 quem ego mittavi vobis a Patre
 Spiritum veritatis
 ille testimonium perhibebit de me allidue
 et vos testimonium perhibebitis
 qui a ab initio
 mecum estis allidue

1802 known 2 fol (1721) AW 92R

1. példa. Az Antifóna-dallamtár egy támlapja

publikációs feladatok hosszú évekre meggátolták.¹⁷ A kiadás előkészületi munkájának felújítása a 90-es évek elején két fontos változást hozott. Egyrészt végérvényessé vált, hogy a dallamgyűjtemény immár nem a *Melodiarium Hungariae Medii Aevi* következő köteteként jelenik meg, hanem a *Monumenta Monodica Medii Aevi* sorozat részeként. Másrészt összhangban a korszak technikai változásaival gyökeresen átalakultak az anyag katalogizálásának és nyomdai előkészítésének módszerei. Ennek folytán a teljes támlap-anyag minden információja számítógépes adatbázisba került, s a kiadás dallampéldái is számítógépes kottagrafikával készültek.¹⁸ Az antifónák zenei rendje végül három kötetben 1999-ben jelent meg.¹⁹ Megjegyzendő, hogy a kötetek megjelenése ellenére a gyűjtemény nem vált fölöslegessé: egyrészt a kiadvány csak az esztergomi, illetve a magyarországi ferences hagyomány törzsanyagát adta közre, a gyűjteményben megtalálható egyéb magyar források, illetve külföldi összehasonlító források adatai nem szerepelnek benne, másrészt az áttekinthetően elrendezett, s a számítástechnika mai lehetőségeinek köszönhetően könnyen kezelhető gyűjtemény bővíthető, szélesítve ezzel az összehasonlító dallamtörténeti kutatás bázisát.

Responzórium-dallamtár. Részben használati segédanyagként, részben egyéni kutatási téma keretében kezdődött meg az 1970-es években a responzóriumoknak az antifónákéhoz hasonló szisztematikus átírása és katalogizálása. A munka két pozsonyi antifonále teljes átírásával kezdődött,²⁰ majd összehasonlító források feldolgozásával folytatódott.²¹ Ellentétben az támlapokon található antifónákkal, a responzóriumok kiírása kezdettől a változatok összehasonlítását lehetővé tévő szinoptikus táblázatok formájában történt. A táblázatok kiegészültek elsősorban a további magyarországi források dallamvariánsaival,²² majd több közép-európai

¹⁷ Dobszay László az 1988-as Cantus Planus konferencián tartott előadást az antifónarendezés befejezett munkájáról és tapasztalatairól, vö. „Experiences in the Musical Classification of Antiphons”, in *Cantus Planus. Papers read at the Third Meeting, Tihany, Hungary, 19–24 September 1988*, ed. László Dobszay et al. (Budapest: Hungarian Academy of Sciences Institute for Musicology, 1990), 143–156.

¹⁸ A számítógépes katalógus feltöltését, ami nem kis mértékben a teljes anyag revízióját is jelentette, Dobszay irányítása mellett Kiss Gábor, Papp Ágnes és Czagány Zsuzsa végezte. Az adatbázis alapján készült a publikáció jegyzetapparátusa, amelyhez a segédprogramokat Kiss Gábor készítette. A kottagrafika Meszéna Beáta munkája volt.

¹⁹ László Dobszay–Janka Szendrei, *Antiphonen. Monumenta Monodica Medii Aevi, Band VI* (Kassel–Basel, etc.: Bärenreiter, 1999).

²⁰ Knauz 2, 3: Bratislava, Slovenský národný archív / Fond Kapitulska knižnica 2; Bratislava, Archív mesta, EC Lad 4.

²¹ Az első átírásokat Mezei János készítette, kezdetben a munkában Ullmann Péter is részt vett. A gyűjtemény külföldi források adataival történő bővítése ugyancsak elsősorban Mezei Jánosnak köszönhető.

²² Kn 1-es antifonále (Bratislava, Archív mesta, EC Lad 6), MR 8-as pálos antifonále (Zagreb, Metropolitanska knjižnica, MR 8), Breviarium notatum Strigoniense (Praha, Královská kanonie premonstrátú na Strahově, Strahovská knihovna, DE I. 7), Isztambuli, Szepesi antifonálék (Istanbul, Topkapi Sarayı Müzesi, Deissmann 42; Spiš, Spišská Kapitula, Kapitulska knižnica ms. mus. no. 2), Brassói breviarium notatum (Brassó/Brasov, Archív Bisericii Negri, Ms. I. F. 69), Váradai antifonále (Győr, Nagyszeminárium Könyvtára, s. s.).

hagyomány reprezentatív forrásainak adataival.²³ Mivel a gyűjtemény alapvetően kutatási segédanyagként készült, elrendezése a használat megkönnyítését célozta. A jelenleg dobozokban tárolt anyag alfabetikus sorrendet követ, elkülönítve a temporele és a sanctorale rezponzóriumait. Ugyanakkor az antifónák kiadási munkálataival párhuzamosan a rezponzóriumok zenei rendezése és tipológiai elvű kiadásának elképzelése is felmerült, s 1999-ben el is kezdődött a gyűjtemény ilyen irányú fejlesztése, bővítése, számítógépes katalogizálása, sőt a teljes dallamanyag számítógépes kottagrafikával történő átírása.²⁴ Egy hagyomány teljes korpuszának ilyen elemző megközelítésű, ugyanakkor kritikai igényű kiadásának még kevesebb előzménye van, mint az antifónák esetében.²⁵ Az 1149 rezponzóriumot tartalmazó összkiadás végül 2013-ban jelent meg.²⁶

Graduale-dallamtár. Ugyancsak a 70-es években kezdődött a mise dallamait, többek között a miseproprriumokat összesítő dallamtár kiépítése.²⁷ Táblázatos formában tartalmazza az 1990-ig hozzáférhető valamennyi magyarországi graduále és az összehasonlítás céljára kiszemelt néhány külföldi forrás teljes introitus-, graduále-, alleluia-, offertórium- és communio-készletét (2. példa). A segédanyagként készített gyűjteményhez kiadási terv nem kapcsolódott, a műfajonként elkülönített és betűrendben sorakozó tételeket szinoptikus táblázatok foglalják magukba.²⁸ Megjegyzendő, hogy a gyűjtemény tervezői teljességre törekedtek, így az úgynevezett Graduale-dallamtár processziós antifónákat, ordinárium-tételeket, s a miseformákban előforduló egyéb dallamokat is tartalmaz.

Ordinárium-dallamtár. A Graduale-dallamtárhoz kapcsolódó alkalmi dallamátírások mellett ugyanakkor – ugyancsak a 70-es években – elkezdődött az ordinárium-dallamok önálló, szisztematikus átírása is. E dallamtár alapját lényegében három, csak részben reprezentatívnak tekinthető magyar forrás ordinárium-tételeinek átíratái

²³ Például passauai, prágai, klosterneuburgi, krakkói és wrocławiai források.

²⁴ A rendezési koncepciót Dobszay László és Szendrei Janka alakította ki, a további dallamok átírásában és ellenőrzésében többek mellett elsősorban Csomó Orsolya, Fehér Judit és Gilányi Gabriella vett részt, a kottagrafika és a variánsok közlésére kialakított rendszer Meszéna Beáta munkája volt. A számítógép használata az antifónákhoz kapcsolódó segédanyagok, típusok szerint rendezett támlapok, különféle cédulakatalogusok létrehozását immár szükségtelemmé tette.

²⁵ Vö. Walter Howard Frere, *Antiphonale Sarisburiense. A Reproduction in Facsimile of a Manuscript of the Thirteenth Century* (London: Plainsong and Medieval Music Society, 1901–1924); Terence Bailey, „The Ambrosian Responsorium Graduali. Their Place in the Liturgy, the Adaptation of a Type-melody”, in *Studies in Medieval Chant and Liturgy in Honour of David Hiley*, ed. Terence Bailey–László Dobszay (Ottawa: Institute of Mediaeval Music, 2007). A rezponzóriumok rendezésével kapcsolatos tapasztalatokról lásd Szendrei Janka, *A Verbum caro rezponzórium-típus* (Budapest: MTA – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Intézete és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2003); László Dobszay, „The Responsorium: Type and Modulation”, *IMS Congress July 10 to 15 2007 at Zurich University*.

²⁶ László Dobszay–Janka Szendrei, *Responsories I–II* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013).

²⁷ A kiírásokat szinte teljes egészében Borvendég Erzsébet készítette megbízás keretében.

²⁸ Míg a rezponzóriumok hasonló táblázataiban a teljesen kiírt főalak mellett csak a változatok eltérő mozzanatait rögzítették, a misetételek minden forrásból teljes dallammal szerepelnek.

Domus. Adagio

Intr. - Ad te levavi

Fl. 1-2

Cl.

Tr.

Sax.

Tbn.

Fag.

Bor. 1

Bor. 2

BU 35

BU 123

Ad te le-va-vi a-ni-mam me-am; De-us me-us in te con-

10

2. példa. A Graduále-dallamtár egy szinoptikus táblázata (Intr. *Ad te levavi*)

jelentették.²⁹ Ennek az anyagnak a nagy arányú és kiadási célú bővítését és fejlesztését 1993-ban e sorok írója kezdte meg. A bővítés mögött nem elsősorban a változatok összegyűjtésének szándéka állt. A műfajjal történő foglalkozás során hamar nyilvánvalóvá vált, hogy valamennyi hozzáférhető forrás feldolgozása nélkül nemcsak a variánsokról, de magáról az ország területén használt dallamkincsről sem lehet teljes képet kialakítani. A rendszeresen felbukkanó, korábban nem regisztrált dallamok vezettek arra a következő felismerésre, hogy a nemzetközi ordinárium-katalógusokból a térségre vonatkozóan nem lehet hiteles képet alkotni, éppen az azokban felhasznált elenyésző számú és alig jellemző magyarországi forrás miatt.³⁰ A bővítés során fokozatosan megtörtént valamennyi, hazai és külföldi könyvtárban fellelhető magyar forrás dallamainak átírása és katalogizálása.³¹ A tapasztalatok alapján, s mert a nemzetközi katalógusokban a térség forrásanyaga általában is egyetlen, felmerült egy közép-európai ordinárium-katalógus kiadásának terve. Ennek érdekében nagyarányú forráskutatás indult a környező országok (Csehország, Lengyelország, Ausztria) ordinárium-hagyományainak megismerése érdekében. A munka eredményeképpen létrejött dallamkatalógus és dallamtár több mint 200 ordinárium-dallam adatait és átírását tartalmazza több mint 100 forrásból, ami összesen több mint 2000 dallamot jelent. A tapasztalatokat összegző számos tanulmány mellett a munka legfontosabb eredménye a 2009-ben a *Monumenta Monodica* sorozatban megjelent katalógus.³²

Történeti Énektár

A gyűjtemény kialakítása 1964-ben kezdődött, célja a népzenei gyakorlatban fellelhető egyházi népelemek lejegyzéseinek összegyűjtése és típusok szerinti elrendezése volt. Az alapítók, Szendrei Janka és Dobszay László³³ számára elsőrendű szempont

²⁹ Futaki-graduale (Istanbul, Topkapi Sarayi Müzesi, 2429), Bakócz-graduale (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 1, 1b), Kassai graduale (Budapest, OSzK, Clmae 172a-b). Az átírás Pintér Éva munkája. A gyűjteménynek e magja Agnus Dei-kiírásokat nem tartalmazott.

³⁰ A magyar ordinárium-források átfogó áttekintése és összevetése a nemzetközi katalógusokkal (Melnicki, Bosse, Thannabaur, Schildbach) eredetileg Dobszay László és Szendrei Janka kezdeményezésére indult meg. A katalogizálás munkájában kezdetben Czagány Zsuzsa és Papp Ágnes is részt vett, a dallamkiírások tisztázatait pedig Kemény Kinga készítette. A katalogizálás első tapasztalatairól az 1993-as egri Cantus Planus konferencián a munkacsoport nevében Kiss Gábor tartott előadást: „A Repertory of Mass Ordinaries in Eastern Europe”, in *Cantus Planus, Papers Read at the 6th Meeting, Eger, Hungary, 1993*, ed. László Dobszay (Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute for Musicology, 1995), 585–600.

³¹ Valamennyi, a lejegyzés gondosságát tekintve eltérő színvonalú átírást Kiss Gábor őrzi, ugyanakkor az anyag tekintélyes része számítógépes átírás formájában is a kutatás rendelkezésére áll.

³² Gábor Kiss, *Ordinariums-Gesänge in Mitteleuropa. Repertoire-Übersicht und Melodienkatalog. Monumenta Monodica Medii Aevi, Subsidia Band VI* (Kassel–Basel, etc.: Bärenreiter, 2009).

³³ A gyűjtemény alapjait Szendrei Janka rakta le, amikor a nagy népzenei gyűjteményből elkezdte összegyűjteni és kimásolni a történeti vizsgálatra alkalmasnak látszó egyházi énekeket. A gyűjtemény fejlesztésének irányítását az 1960-as évek végétől Dobszay László vette át, ezt követően néhány év alatt a teljes népzenei rend ilyen irányú feldolgozása megtörtént.

volt a népzenei példák történeti beágyazottságának vizsgálata, így a népzenei lejegyzésekhez szisztematikusan hozzárendelték az adott énekek-énektípusok történeti feljegyzéseit, régi kiadványokban megjelenő párhuzamait (3. példa). Ez a módszer egyrészt lehetővé tette az énekeskönyveken keresztül a népének történeti áttekintését, másrészt a történeti anyag népzenei kontrollálását: annak megállapítását, mi került át és maradt fenn, illetve milyen formában élt a népzenei gyakorlatban.

A gyűjtemény alapját a népzenei nagyrendből szisztematikusan kiválogatott népzenei lejegyzések másolatai képezték, ezt egészítette ki a későbbiekben egy országos, célirányosan a népénekre irányuló gyűjtés anyaga. Az énektár jelenleg körülbelül 15 000 adatot tartalmaz, ennek mintegy fele típusok szerint rendezett, a többi beosztatlan.

A beosztott anyag népzenei értelemben vett típusonként van elrendezve, amelyek tágabb értelemben ugyanannak a dallamnak a különböző feljegyzéseit, közelebbi és távolabbi, eltérő szövegű változatait tartalmazzák részletesen adatolt támlapokon.³⁴ A típusok nagyon különbözők, vannak köztük néhány adattal dokumentálhatók, s olyan kiforrott, népszerű és sok adattal reprezentálhatók, mint például a *Csordapásztorok* (502. sz. típus, 227 adattal) vagy az *Ó fényességes szép hajnal* (830-as típus, 158 adattal). Az utóbbi a népének mellett számottevő mennyiségű éjjeliór-éneket is tartalmaz, jól mutatva, hogy a gyűjtemény megalkotói a vallásos énekekhez dallamtörténeti és művelődéstörténeti szempontokból közelítettek, s a népének mellett azok világi környezetét is zeneileg vizsgálhatóvá tették. A teljes rendezett anyag jelenleg 300 típust tartalmaz, szótagszám szerinti csoportokba sorolva,³⁵ részben jelleg szerint elkülönítve (strófikus, ütempáros, recitatív).

A gyűjtemény szótárszerű használatát az akkori lehetőségeknek megfelelően szövegincipites cédulakatalógus biztosította. Emellett, a történeti népénekfeljegyzések könnyebb megtalálása érdekében egy alfabetikus katalógus, valamint ugyancsak a teljes anyagot tartalmazó megyék szerinti cédulakatalógus is készült. Ezek rendkívül sérülékenyek, használatuk nehézkes, s nem felelnek meg a gyűjteménykezelés mai módszereinek. Részben ezért, részben a gyűjtemény megőrzése és könnyebb használhatósága érdekében 2010-től a Történeti Énektár teljes rendezett része számítógépre került.³⁶ A számítógépes adatbázis nemcsak rögzíti a teljes anyagot, de egyúttal betölti mind a korábbi alfabetikus, mind a topográfiai katalógus funkcióját.

Az énektár fontos kiadványok megjelenését tette lehetővé: alapjául szolgált a Szendrei–Dobszay–Rajeczky által kiadott *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben* című kiadványnak, s jelentős segítséget nyújtott a *Magyarország Zene-*

³⁴ A támlapok tartalmazzák a kézírásos vagy fénymásolt dallamot, a gyűjtés vagy kiadvány adatait, s feltüntetik a szótagszámot, kadenciákat és hangterjedelmet.

³⁵ A legtöbb típus a 8-as és 12-es szótagszámú dallamok között található.

³⁶ A munkát Dobszay László kezdeményezésére és felügyelete mellett Fekete Anikó végezte.

története I. kötetében megjelent, az anyanyelvű énekköltészetéről, illetve a népzene-ről szóló fejezetek megírásához.³⁷ Dobszay László 1995-ben írt könyvében a gyűjtemény alapján rajzolt nagy ívű összképet a magyar népekről.³⁸

A Történeti Énektár gondozása, gyarapítása néhány évtizede abbamaradt. Bár első gyümölcseit meghozta, használata a későbbiekben egyik kutató szűkebb szakterületéhez sem illeszkedett szorosan. A vele való foglalatosság azonban korántsem vált szükségtelenné. Elsősorban fontos volna áttekinteni és lehetőség szerint beosztani a hatalmas mennyiségű összegyűjtött, ám nem osztályozott dallamot, másodszorban használhatóvá tenni a gyűjteményt anélkül, hogy sok szempontból sérülékeny anyaga hosszabb távon veszélybe kerülne. Ezen az úton első lépésnek tekinthető a támlapok szöveges információinak már említett számítógépre vitele, de a gyűjtemény teljesebb hasznosítása és nem utolsó sorban megőrzése végett megfontolandó lenne dallamainak digitalizálása is.

Tartalom és forma ehhez hasonló feszültsége valójában az eddigiekben tárgyalt gyűjtemények többségét jellemzi. Nagyszabású kutatások, szellemi elgondolások eredményei, fontos kutatástörténeti korszakok tükrözői. Bár részben meghatározott célok érdekében, meghatározott feladatokkal párhuzamosan jöttek létre, jelle-gükből fakadóan mégsem veszítették el jelentőségüket, s mégsem váltak holt anyag-gá. Ellenkezőleg: primér anyaguk révén, illetve tudományosan megalapozott elrendezésüknek köszönhetően továbbra is segédanyagként, kutatási alpanyagként, inspirációs forrásként szolgálnak a mindenkori kutatások számára. Ennek a célnak azonban a jelenlegi körülmények között egyre kevésbé tudnak megfelelni, a mai kutatási módszerek, szokások és a gyűjtemények formáját, kialakítását meghatározó korabeli lehetőségek között egyre nagyobb a szakadék. Egyre sürgetőbb az igény, hogy a gyűjteményeket a korszerű módszerek, – elsősorban digitális – technikai lehetőségek szerint átalakítsuk, s átmentve szellemi tartalmukat, intellektuális értéküket, a ránk bízott anyagot sokoldalúbban használható, könnyebben bővíthető, megőrizhető és továbbadható kutatói bázissá alakítsuk. Jelenleg e folyamat kellős közepén tartunk.

³⁷ Szendrei Janka–Dobszay László–Rajeczky Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979); Rajeczky Benjamin (szerk.), *Magyarország zenetörténete I., Középkor* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

³⁸ Dobszay László, *A magyar népek I* (Veszprém: Veszprémi Egyetem, 1995).

GÁBOR KISS

Research and Archival Work in the Field of Early Music History

Over the past 50 years several important collections in the area of plainchant research were founded and maintained at the Institute of Musicology. Their organization was mainly determined by the needs of the research and the methodology of comparative studies. The Microfilm Collection was founded in 1966. The primary aim was to make the Hungarian chant source material easily accessible for research in one central location. At the same time, the collection also includes microfilms of a great number of foreign sources for comparative studies. Today it contains around 900 sources, ca. 300 Hungarian and 600 foreign ones. Although the size of the collection is significant, its main value arises from the careful selection of sources, based on scholarly criteria. Digitization of the microfilms began in 1997, today nearly 70 percent of the collection is available in digital form for scholars.

A systematic transcription of the melodies of the Hungarian chant sources began in the 70s, partly with a view to publication, partly in order to help the scholarly work. This work led to the formation of the Medieval Chant Catalogue, containing the transcription of the complete repertory of antiphons, responsories, mass chants (proper as well as ordinary chants). While the antiphon melodies were transcribed on individual sheets of paper, the responsories and mass chants were written into synoptic tables, in order to make the variants comparable with each other. The antiphon and responsory collections, both arranged according to musical types, served as a basis for two monumental editions (*Antiphonen*, published in the series *Monumenta Monodica Medii Aevi*; *Responsories*, published in a separate venture). Another important project of the study group is the Historical Hymn Collection, which contains the transcriptions of religious folk songs and their historical documents, arranged according to musical styles and melodic types.

